

**پیوند کنش اقتصادی و هویت دینی - قومی صابئین:
مورد زرگران و میناکاران صابئی در اهواز**

حسن محدثی گیلوایی*، زهرا سمندی زاده شوشتری**

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۹) (تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰)

چکیده

وجود فرهنگ‌ها و اقوام و ادیان گوناگون از جمله مسائلی است که به کشور ما ایران، ساختار ویژه‌ای بخشیده است. پیروان آیین صابئین مندایی یکی از مغفول‌مانده‌ترین اقلیت‌های دینی و قومی است که در استان خوزستان و به‌خصوص در شهر اهواز زندگی می‌کنند. میناکاری روی طلا و نقره از مشاغل سنتی مندائیان است که امروزه صابئین با آن شناخته می‌شوند. این مقاله با هدف توصیف و تفسیر روی‌آوری صابئین مندائی اهواز به عنوان یک اقلیت قومی - دینی به حرفه زرگری و میناکاری روی طلا و نقره و استمرار آن تا به امروز است. مطالعه در زمره پژوهش‌های کیفی است و با رویکرد قوم‌نگارانه انجام شده و برای گردآوری داده‌ها از ابزار مشاهده و مصاحبه نیمه‌ساخت‌یافته استفاده شده است. برای تحلیل داده‌ها نیز از روش تحلیل مضمونی بهره گرفته شده است. بر اساس یافته‌های تحقیق، پیوند وثیقی بین حرفه و شغل صابئین و هویت دینی - قومی آنان وجود دارد و همین امر سبب تداوم حرفه زرگری و میناکاری بر روی طلا و نقره در بین آنان شده است. همچنین یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد صابئین مندائی با اشتغال به حرفه زرگری و میناکاری و با استفاده از زبان تصویر یا نقر نقوش بر فلزات و به‌ویژه فلزات گران‌بهای طلا و نقره به بیان اعتقادات دینی و سرگذشت تاریخی خود به مردمان سرزمین‌هایی که در آن

* استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، has.mohadesi_kilvaei@iauctb.ac.ir
** کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی (نویسنده مسئول) z.samandi2174@gmail.com

مجله مطالعات اجتماعی ایران، دوره چهاردهم، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۹: ۱۱۹-۱۰۳

زندگی می‌کنند، پرداخته‌اند، و از آن به عنوان ابزاری برای «هویت‌یابی قومی و دینی» خود استفاده می‌کنند.

واژگان کلیدی: اخلاق اقتصادی، اقلیت دینی - قومی، هویت دینی، کنش اقتصادی، صابئین مندایی

مقدمه و بیان مسئله

از جمله مسائلی است که به کشور ما ساختار ویژه‌ای بخشیده وجود فرهنگ‌ها و اقوام و ادیان گوناگون است. یکی از جالب‌ترین و البته مغفول‌مانده‌ترین اقلیت‌های دینی و قومی که در گستره جغرافیایی ایران زیست می‌کنند و سابقه سکونت آنها به پیش از اسلام در دوره اشکانی برمی‌گردد، صابئین مندائی هستند که هم اکنون در استان خوزستان و به‌خصوص در شهر اهواز زندگی می‌کنند. «قومیت صابئین مندائی با دیانت ایشان درهم‌تنیده است و قوم - دینی را پدید آورده که به عنوان یک موجودیت اجتماعی در کنش متقابل با بستر اجتماعی است» (عربستانی، ۱۳۸۷: ۲۱۰). تعداد صابئین مندائی به طور دقیق مشخص نشده است. ولی حدود ۲۰۰۰۰ نفر در ایران و دو تا سه برابر آنها در عراق ساکن هستند. اهمیت مطالعه درباره صابئین به خاطر تعداد و کمیت آنها نیست بلکه باید آن را در کیفیت منحصر به فرد زندگی اجتماعی - اقتصادی و دین آنها جست. «صَبّی» نامی است که در اهواز مسلمانان برای اشاره به صابئین به کار می‌گیرند. غیر از مردم خوزستان، مردم مناطق دیگر ایران عمدتاً اطلاعی از وجود این قوم و دینشان ندارند. یکی از علل ناشناخته ماندن این دین این است که دینی تبشیری نیست و خود پیروان آن سعی در ترویج آن نکرده‌اند و نمی‌کنند. لیدی دراوئر^۱ نویسنده کتاب *مندائیان عراق و ایران*^۲ که نخستین بار در سال ۱۹۳۷ توسط انتشارات آکسفورد به چاپ رسید و هنوز یکی از منابع اصلی شناخت این قوم - دین است، می‌نویسد: «این قوم گروهی دینی زنده و رازدارند و به‌آسانی از باورهایشان پرده بر نمی‌دارند و به‌سادگی درباره آیین‌هایشان سخن نمی‌گویند» (دراور، ۱۹۳۷، به نقل از حزبایی‌زاده، ۱۳۹۰: ۳۱).

قرآن مجید صابئین را اهل کتاب دانسته و طبق برخی روایات دینی سنت دینی آنان به زمان حضرت آدم می‌رسد! آنها پیروان حضرت یحیی هستند که در آیه ۶۲ سوره بقره و آیه ۶۹ سوره مائده و آیه ۱۷ سوره حج از آنها یاد شده است. بیشتر آداب و سنن این دین به صورت

^۱ Ethel Stefana Drower (1879—1972)

^۲ The Mandaean of Iraq and Iran; Their Cult, Customs, Magic Legends, and Folklore, Oxford, Clarendon Press, 1937

غسل تعمید انجام می‌شود و به همین خاطر است که صابئین معمولاً کنار و حاشیه رودخانه‌ها را برای زندگی انتخاب می‌کنند، مثل حاشیه رود کارون که مرکز تجمع بسیاری از صبی‌ها است.

درباره مشاغل صابئین مندائی در گذشته اطلاعات دقیقی در دست نیست. اما یکی از مشاغلی که امروزه صابئین (صبی‌ها) با آن شناخته می‌شوند و از مشاغل سنتی مندائیان محسوب می‌شود، میناکاری روی طلا و نقره است. صابئین به میناکاری روی طلا و نقره شهرت دارند و کار میناکاری روی طلا فقط تخصص آنان است و در خوزستان بجز آنان کسی دیگر به این هنر و صنعت (میناکاری) اشتغال ندارد. این نوشتار با هدف بازشناسی اعتقادات دینی و تأثیر این اعتقادات بر شغل و حرفه صابئین مندائی انجام شده و در پی توصیف و توضیح دلایل روی‌آوری صابئین مندائی به عنوان یک اقلیت قومی - دینی به حرفه زرگری و میناکاری روی طلا و نقره و استمرار این شغل است.

معرفی اجمالی قوم - دین صابئین مندائی

درباره تاریخ مندائیان که هم اکنون در عراق و خوزستان ایران زندگی می‌کنند و این که این گروه از کجا آمده‌اند و سابقه تاریخی آنها چه بوده است، اطلاعات کاملی در دست نیست. آنچه مسلم است این است که این قوم از جای دیگری به این سرزمین مهاجرت کرده‌اند و از آنجا که بعضی عقاید و آداب و رسوم آنها رابطه تنگاتنگی با آب و رودخانه دارد، در کناره‌های رودخانه‌های بزرگی چون فرات و دجله و کارون اقامت گزیده‌اند و این مناطق را مناسب‌ترین مکان برای انجام آداب و رسوم خود یافته‌اند.

به لحاظ اقتصادی صابئین در حرف و صنایع خاصی فعال هستند. «صابئان مردمانی زحمت‌کش و صبور و بردبار بوده و از طریق هنرهای دستی، ساختن زیورهای زنانه، و قایق‌های باری و مسافری، کسب درآمد می‌کنند و روزگار می‌گذرانند. در کتب مقدس مندائی بسیار سفارش شده که انسان برای کسب درآمد کار یدی انجام دهد به همین دلیل آنان آهنگری، فلزکاری و میناکاری را به صورت ساختن اشیاء زینتی انتخاب کرده و به آن مشغولند. هم‌چنین با استفاده از زبان تصویر و با نقر نقوش بر فلزات به بیان اعتقادات و سرگذشت خود می‌پردازند» (ممتحن: ۱۳۳۷: ۸۰). بیشتر استادکاران و هنرمندان این حرفه از درجات مختلف روحانیت مندائی برخوردارند. «مهم‌ترین ویژگی میناکاری اهواز سادگی در انتخاب فرم ظروف و زیورآلات و نقوش به کار رفته در آن آثار می‌باشد که برگرفته از فرهنگ و آیین و تاریخ و جغرافیای محل زندگی مندائیان است. به همین دلیل این نقوش مختص آنان بوده و در جایی دیگر به کار نرفته

است در این زیورآلات از نقوشی استفاده شده که مهم‌ترین آنها عبارتند از: آب، نخل، گل، قایق، شتر، مسجد، درفش، طاق کسری و کپر و حیوانات و پرندگان، شیر سنگی، پل اهواز و نقوش تزئینی. یکی از ویژگی‌های این نقوش، وجود حرکت در آنهاست. کاروان‌های شتر، قایق‌های در حال حرکت و جریان آب، حرکت را نمایش می‌دهند که این حرکت نشان دهنده جریان زندگی و گذران عمر است و به این مطلب اشاره دارد که صابئین همواره در حال سفر و مهاجرت بوده‌اند. انتخاب این نقش‌ها (آب و نخل و ...) از نظر موضوعی با اعتقادات دینی، رویدادهای تاریخی، شرایط جغرافیایی و آثار تاریخی محل سکونت ایشان ارتباط دارد. بنابراین می‌توان دلیل انتخاب نقش آب، نخل، گل، خصوصاً گل یاس و درفش را اهمیت آنها در مذهب مندائی دانست» (میثاقی و مرادمنند، ۱۳۸۱: ۱۲۳).

متون و منابع موضوع

با توجه به نوع تحقیق که در زمره تحقیقات کیفی است باید یادآوری کرد که در تحقیقات کیفی محقق از اطلاعات و بصیرت‌های مأخوذ از ادبیات موجود به منزله دانش زمینه‌ای استفاده می‌کند (فلیک، ۱۳۸۸: ۶۳).

«اخلاق پروتستان و روح سرمایه‌داری» ماکس وبر بدون شک یکی از مشهورترین آثار علوم اجتماعی است که به بررسی نسبت دین و اقتصاد پرداخته است (گیدنز، ۱۳۸۸: ۷۷۶). وبر در مطالعات دین‌پژوهانه خود در پی پاسخ‌گویی به این سؤال اساسی است که: چگونه برخی باورهای مذهبی، پیدایش یک «ذهنیت اقتصادی» یا به عبارت دیگر «خلق و خوی» یک شکل اقتصادی را ایجاد کرده‌اند؟ (وبر، ۱۳۸۸: ۳۴). مفهوم کلیدی‌ای که وبر برای تبیین نظریه خود از آن بهره گرفته، مفهوم «شغل به مثابه تکلیف» است. نقطه عزیمت به چنین بحثی را می‌توان در بحث منافع مادی و ایدئال (آرمانی) در استعاره سوزن‌بان یافت (سوئدبرگ، ۱۳۹۵: ۳۷۹). استدلال وبر به طور دقیق این است که منافع کنش‌های آدمی را جهت می‌دهد و هدایت می‌کند، اما شیوه نگرش کنشگران نسبت به جهان جهت کلی این کنش‌ها را تعیین خواهد کرد (همان منبع: ۲۸). برای مثال فرد معتقد به الهیات پروتستان‌تیسیم با یک منفعت دینی هدایت می‌شد و بر این منوال عمل می‌کرد. برای انجام این مسئله فرد معتقد آنچه جهان‌بینی مذهبی‌اش در پیش‌پایش قرار داده دنبال می‌کند. فرد به دلایل مختلف، معتقد به انجام کاری می‌شود که سکولار و غیر دینی است، اما آن را به شیوه دینی انجام می‌دهد که بازنمای وسیله رستگاری اوست و وقتی این مسئله رخ می‌دهد منفعت مذهبی وی با منفعت اقتصادی‌اش ترکیب می‌شود (همان منبع: ۹۹).

رابرت برو^۱، استاد دانشگاه هاروارد، در تحقیقی با موضوع «دین و عملکرد اقتصادی» از نظر مفهومی فرض کرده است که اگر دین بخواهد بر عملکرد اقتصادی مؤثر باشد این کار از خلال اعتقاداتی که بر خصوصیات رفتاری و شخصیتی نظیر اخلاق کار و صداقت و مسائلی از این دست مؤثر هستند انجام می‌شود. در این رویکرد به اعتقادات دینی به عنوان مهم‌ترین خروجی دین که می‌تواند بر عملکرد اقتصادی مؤثر باشد، نگریسته شده است. او نشان می‌دهد در مورد آثار دیگر دین می‌توان به مفاهیمی چون قناعت و میزان باز بودن بر روی بیگانگان و مسائلی از این دست توجه کرد. این ویژگی‌های فردی می‌توانند بر عملکرد اقتصادی مؤثر باشند و خود نیز از آموزه‌ها و ارزش‌های دینی تأثیر می‌پذیرند (بارو، ۱۳۸۶: ۷-۱۱).

روش پژوهش

با توجه به موضوع، اهداف و ماهیت مطالعه که در زمره مطالعات اکتشافی است، مطالعه به روش کیفی و با رویکرد قوم‌نگارانه انجام شده است. بنا به تعریف هریس^۲، قوم‌نگاری^۳ طرحی کیفی است که در آن پژوهشگر به توصیف و تفسیر الگوهای ارزشی، رفتارها، باورها، و زبان مشترک و آموخته‌شده یک گروه فرهنگی می‌پردازد (هریس ۱۹۶۸،^۴ به نقل از کرسول، ۱۳۹۶: ۹۳). انسان‌شناسان اجتماعی این رهیافت را «قوم‌نگاری» و جامعه‌شناسان آن را «مشاهده مشارکتی» یا «تحقیق میدانی» می‌نامند (ایمان، ۱۳۹۴: ۳۹). تحقیقات قوم‌نگارانه در صدد کشف و توصیف دیدگاه‌های مسلط بر کنش‌های اجتماعی افراد، گروه‌ها، سازمان‌ها و اجتماعات مورد مطالعه خود است (همان: ۴۲). مزیت این روش تحقیق در آن است که به محقق امکان می‌دهد از درون میدان تحقیق و به نحو مشارکتی داده‌های متنوعی را گردآوری کند و در کنار یکدیگر قرار دهد و به تحلیلی جامع‌تر نائل شود.

برای انتخاب مشارکت‌کننده^۵ یا مطلع^۶ از نمونه‌گیری هدفمند که نمونه‌گیری غیراحتمالی است، استفاده شده است. در نمونه‌گیری هدفمند^۷، محقق، تعمداً به انتخاب محیط‌ها یا افراد یا وقایع خاصی می‌پردازد که حاوی اطلاعات مهمی است که کسب آن از طریق انتخاب‌های دیگر

^۱ Robert Joseph Barro

^۲ Marvin Harris (1927—2001)

^۳ . ethnography

^۴ Marvin Harris (1968), *The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture*, New York: T. Y. Crowell

^۵ participant

^۶ . informant

^۷ purposive sampling

ممکن نیست. قدرت نمونه‌گیری هدفمند در انتخاب موارد غنی از اطلاعات^۱ برای مطالعه عمیق اهمیت دارد (پاتن، ۱۹۸۷،^۲ به نقل از ایمان، ۱۳۹۴:۵۱). با توجه به هدف مطالعه سه گروه به عنوان مطلع انتخاب شدند: (۱) زرگران صابئی، (۲) علمای دینی صابئی، و (۳) مشتریان و همکاران زرگران صابئی. تحقیقات قوم‌نگارانه از این دست که افراد در مورد خود و اعتقادات خاص دینی‌شان به‌سختی صحبت می‌کنند، بدون فرد ره‌بان^۳ امکان‌پذیر نیست. در این مطالعه شیخ سالم چحیلی رئیس انجمن صابئین مندایی^۴ نقش بسیار مهمی در ورود محقق به مراسم دینی صابئین، در اختیار قرار دادن متون دینی، و هماهنگی برای دیدار و مصاحبه با علمای دینی و نیز زرگران صبئی بر عهده داشت و بدون همکاری ایشان عملاً انجام این مطالعه مقدور نبود.

داده‌های تحقیق حاضر از طریق مشاهده و مصاحبه نیمه‌ساختار یافته گردآوری شده است. داده‌های تحقیق در قالب یادداشت‌های میدانی که به ثبت محتوای مصاحبه‌ها و مشاهده‌های محقق اختصاص دارد، ثبت گردید. علاوه بر این، از مستندهای تهیه و پخش شده توسط شبکه بی‌بی‌سی و الجزیره نیز بهره گرفته شده است. یکی از چالش‌های مهم در تحقیق کیفی مرحله تحلیل داده‌ها است. برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل تماتیک یا تحلیل مضمونی (تحلیل تماتیک)^۵ که در زمره روش‌های پایه‌ای تحلیل داده‌های کیفی است، استفاده شده است. تحلیل مضمونی دارای دو مرحله اساسی است: یکی شناسایی مضمون‌ها (تم‌ها) و دوم کدگذاری. در اینجا «کدگذاری» عبارت است از عملیاتی که طی آن داده‌ها تجزیه [و] مفهوم‌سازی [می‌شوند] و به شکل تازه‌ای در کنار یکدیگر قرار داده می‌شوند. این همان فرایند اصلی است که طی آن نظریه براساس داده‌ها تدوین می‌شود. کدگذاری را می‌توان با درجات مختلفی از دقت و توجه

^۱ . information- rich cases

^۲ Michael Quinn Patton, *Qualitative Research & Evaluation Methods*

^۳ Gatekeeper

^۴ . این انجمن که در سال ۱۳۴۹ شمسی توسط شیخ سالم صبوری، رهبر دینی صابئین در آن زمان، بنا نهاده شد. در سال ۱۳۵۹ با اساسنامه‌ای در چهار فصل و ۲۴ ماده مجوز تأسیس گرفت. این انجمن در اهواز، انجمنی قومی دینی است که به امور داخلی و مشکلات اجتماعی مندائیان ایران می‌پردازد و علاوه بر آن، زیرمجموعه‌هایی نیز برای آموزش زبان و فرهنگ و دین مندائی دارد. هیئت مدیره ۱۳ نفره این انجمن با رأی‌گیری در اهواز و حومه انتخاب می‌شوند. از آن میان، روحانیون مندائی یک نفر را برای شرکت در هیئت مدیره انتخاب می‌کنند. مندائیان سایر شهرها به صورت رأی‌گیری سنی کسی را به عنوان نماینده تعیین می‌کنند تا با انجمن در ارتباط باشد. هم‌اکنون ریاست انجمن صابئین مندائی را شیخ سالم چحیلی بر عهده دارد که ایشان علاوه بر سن زیادشان در امور دینی با دقت نظر شرکت می‌کند و به آموزش افراد و روحانیون صابئی می‌پردازد و نویسنده‌ای برجسته در دین صابئین مندائی محسوب می‌شود.

^۵ thematic analysis

^۶ . coding

به جزئیات انجام داد. می‌توان یک متن را جمله به جمله، خط به خط، پاراگراف به پاراگراف کدگذاری کرد یا آنکه یک کد را برای کل متن در نظر گرفت» (فلیک، ۱۳۸۸: ۳۳۳).

یافته‌های پژوهش

زرگران ساده‌زیست

بر اساس تصور عمومی، زرگران و طلافروشان جزء اقشار مرفه جامعه محسوب می‌شوند و عمدتاً محل سکونت آنها محلات به اصطلاح «بالای شهر» است و تجملات در سبک زندگی آنها قابل مشاهده است. اما این تصور عمومی در مورد زرگران و میناکاران صابئی دور از واقعیت است. اینان زندگی بسیار ساده و بدون تجملی دارند. زرگران صابئی در منطقه نادری (خیابان خسروی) که از محلات بسیار قدیمی و متوسط‌نشین شهر اهواز است، سکونت دارند. مشاهدات محقق از نحوه زندگی زرگران و میناکاران صابئی حاکی از این است که حیاط و پشت بام در اغلب منازل صابئین جزئی اصلی محسوب می‌شود و دلیل اصلی این موضوع، پس از پرسش از تنی چند از صابئین مندائی، نگهداری پرندگانی چون غاز و اردک برای ذبح طبق اصول دین مندائی است.

میناکاران و زرگرهای معروف صابئین مندائی را خانواده‌های چحیلی، خمیسی، عسکری، جیزان، دراجی، و طاووسی تشکیل می‌دهند و مکان اصلی کارگاه‌ها و مغازه‌های فروش محصولات میناکاری صابئین مندائی در خیابان‌های نادری و امام و طالقانی شهر اهواز است.

نظام فرهنگی دینی

نظام فرهنگی دینی بنا به تعریف به مجموعه نهادها، عمل‌کردها، تجربه‌ها، اعتقادات، باورها، ارزش‌ها، دانش، قوانین و مقررات، نمادها و واقعیت‌های محیطی فیزیکی و غیرفیزیکی و مانند آن در جامعه اطلاق می‌شود که از وجود دین و ایمان دینی نشئت گرفته باشد. عناصر نظام فرهنگی دینی در دو سطح فردی و فرافردی تأثیرگذار هستند. بر اساس یافته‌های تحقیق، نظام فرهنگی دینی از خلال باورهای و آموزه‌های دینی اخلاق کاری که خود شامل امانت‌داری و صداقت و پرهیز از ثروت‌اندوزی نامشروع است، بر اشتغال پیروان آیین مندایی اثرگذار بوده است.

اخلاق کار صابئین مندایی

مراد از اخلاق کار و اخلاق اقتصادی مجموعه‌ای از صفات و رفتارهایی است که دستیابی به سالم‌سازی فعالیت‌های اقتصادی و مصرف بهینه را سرلوحه خود می‌نهد و فرد دیندار، در پرتوی اعتقادات و آموزه‌ها و تربیت دینی، بدان پایبند می‌شود و آن را در عمل دنبال می‌کند.

امانت‌داری و صداقت

امانت‌داری و راست‌گویی در نظام ارزش‌گذاری صابئین مندائی جایگاه بسیار بالایی دارد. این دو عنصر اعتبار اجتماعی و اعتماد مردمی را ایجاد می‌کند که نقش به‌سزایی در رونق فعالیت‌های اقتصادی دارد. اهمیت امانت‌داری و صداقت در کاری مانند میناکاری طلا و نقره که در زمره کالاهای اعتباری محسوب می‌شوند، اهمیتی دوچندان دارد. کالاهای اعتباری بنا به تعریف به کالاها و خدماتی اطلاق می‌شود که به سبب اطلاعات نامتقارن تقاضاکننده قادر به تعیین مقدار دقیق تقاضای خود نیست. تعمیرکاران، پزشکان، وکلا، و فروشندگان کالاهای تخصصی و پیچیده [میناکاری روی طلا و نقره] جزء عرضه‌کنندگان کالاهای اعتباری هستند (خلیلی عراقی و عبدلی، ۱۳۸۴: ۱۳۰-۱۱۱). یکی از دلایل اقبال مشتریان محصولات زرگران صابئین، همین صداقت و امانت‌داری آنان است. خانم ۴۵ ساله مسلمانیه که خود را معلم معرفی می‌کند و به گفته خود از مشتریان ثابت طلافروشی صابئین است، درباره زرگران صابئین می‌گوید:

«طلا و مینای صابئین از هر حیث ناب و خالص است و چون کار با دست است هیچ نظیری در هیچ جای ایران و دنیا مانند آن وجود ندارد. من سال‌هاست که مشتری میناکاری این زرگران صابئین و به‌خصوص آقای طاووسی هستم و از کارهای مختلف مانند دست‌بند و انگشتر و گردن‌بند و پابند و گوشواره، که با مینای صَبّی ساخته می‌شود، استفاده می‌کنم. به نظر من این‌قدر که صَبّی‌ها به طلای ناب در ساخت طلای مینا اهمیت می‌دهند، زرگران مسلمان اهمیت نمی‌دهند و به‌جرت می‌توانم بگویم که زرگران صَبّی در کارشان بسیار صداقت دارند و بیشتر طلای عیار ۲۲ و اصل را آنها می‌سازند.»

ذهبی، زرگر مسلمان در خیابان نادری اهواز، می‌گوید:

«از نظر ما مسلمانان صَبّی‌ها نجس هستند چون آداب مسلمانی و ختنه را انجام نمی‌دهند ولی نمی‌دانم چرا پای طلا و میناکاری که به میان می‌آید ۹۵٪ مشتریان صَبّی‌ها را مسلمانان تشکیل می‌دهند. با اینکه چنین قضاوتی درباره صَبّی‌ها دارند اما طلای مینای صَبّی را قبول دارند و معاملات خود را بیشتر در مغازه‌های طلافروشی صَبّی‌ها انجام می‌دهند. من خودم مشتریانی دارم که وارد مغازه می‌شوند، اول می‌پرسند شما صَبّی هستید یا نه؟ بعضی‌ها برایشان مهم است که با

صَبَّی‌ها معامله کنند چون معتقد هستند طلای آنها خالص است و بر خلاف بعضی طلافروشان مسلمان که کارمزد و اجرت چند برابر از مشتری دریافت می‌کنند بیشتر صَبَّی‌ها چنین کاری نمی‌کنند و حاضرند سود اندک دریافت کنند ولی طلای خالص را تحویل مشتری بدهند. صَبَّی‌ها آدم‌های آرام و صبوری هستند و کاری به کار کسی ندارند. خیلی معتقد به راست‌گویی و درست‌کاری در کار خود هستند.»

مردی ۵۰ ساله و مسلمان از مشتریان طلافروشی دراجی می‌گوید:

«همسر من مشتری ثابت طلای مینای صابئین است و الان که خودش نتوانسته بیاید من برای گرفتن سفارشی که به آقای دراجی داده‌ایم به این طلافروشی آمده‌ام. من بیشتر اوقات با همسرم به طلافروشی آقای دراجی می‌آییم. بسیار از ظریف‌کاری مینای صابئین در تعجبم چون این کار کاملاً طاقت‌فرساست و دیده‌ام که زحمت بسیار زیادی دارد و میناکار باید خیلی صبور باشد تا کار زیبا و شکیل و محکم ساخته شود. سود حاصل از این کار بسیار اندک است چون هم از طلای ۲۲ استفاده می‌کنند که قیمت هر گرم آن بالاتر از طلای ۱۸ است و هم مواد به کار رفته در طلای مینا بسیار گران است و در نهایت سود اندکی نصیب میناکار می‌شود. صَبَّی‌ها انسان‌های صادق و باانصافی هستند. سود زیادی روی کارشان نمی‌کشند. در حالی که طلافروشان مسلمان که میناکاری هم انجام نمی‌دهند و طلای کارخانه‌ای را می‌فروشند که ساخته دست نیست، سود بسیار زیادی روی کار خود می‌کشند. من اصلاً طلافروشان مسلمان را قبول ندارم و به کارشان اعتماد ندارم اما به طلافروشان صَبَّی اعتماد بسیاری دارم.»

امانت‌داری و صداقت مثال‌زدنی صابئین مندایی ریشه در باورها و آموزه‌های دینی آنها دارد. اهمیت امانت‌داری و صداقت در آموزه‌های دینی صابئین مندائی تا آنجا است که افرادی را که در شراکت خیانت می‌کنند از دیدن عالم نور محروم می‌دانند. در گنزا رَبا آمده است: «به شریکتان خیانت نکنید و در مورد کار یا شراکت با حيله رفتار نکنید. هر کس که در شراکت خیانت بکند چشمانش عالم نور را نخواهد دید. وقتی دست عهد به هم‌دیگر می‌دهید در فکر خیانت نباشید و به شریک خود دروغ نگویند» (گنزا ربا یمین: ۲۴). راجع به صداقت نیز آیات زیادی در گنزا ربا و تعالیم یحیی آمده است: «ارزش و اساس صداقت این است که گفته‌ها را منحرف نسازی»؛ «دروغگو دشمنی در لباس دوست است».

پرهیز از ثروت‌اندوزی نامشروع

زمانی که بحث ثروت‌اندوزی نامشروع پیش می‌آید، مال و ثروت از کارکرد اصلی خود که وسیله تأمین نیازمندی‌های زندگی است، خارج می‌شود و به صورت هدف درمی‌آید. بر اساس مشاهدات نگارنده و مصاحبه‌های انجام‌شده، زرگران صابئی بسیار ساده‌زیست هستند و سود و اجرت بسیار کمی برای کار خود طلب می‌کنند. جورابیان، زرگر مسلمان در خیابان طالقانی اهواز، درباره همکاران صَبّی خود می‌گوید:

«صَبّی‌ها در کار خود بسیار ماهر هستند و الحق و الانصاف طلای ناب و اصل و خالص را تحویل مشتری می‌دهند. مغازه کناری و همسایه من یک طلافروش صَبّی است که بر حسب سفارش، کار میناکاری هم انجام می‌دهد ... من بارها به کارگاه این همکار صَبّی خود رفتم و از نزدیک کار سخت ایشان را که حکاکی مینا روی طلا و نقره است دیده‌ام. باید این را هم بگویم که مزد هر گرم طلای مینا که با حساب سود برای ایشان می‌ماند بسیار پایین است که واقعاً جای تأمل دارد که چرا اینها با این همه سختی این کار، باز اصرار به انجام آن دارند ... ما فکر می‌کنیم چون اکثر صَبّی‌ها طلافروش هستند وضعیت اقتصادی و مالی خیلی خوبی دارند در حالی که این‌گونه نیست. زندگی آنها بسیار ساده است و در کل افراد ساده‌زیستی هستند. طرز پوشش، نوع رفتار، اخلاق و شخصیت تعداد زیادی از طلافروشان صَبّی که من تا به حال دیده‌ام بسیار با وقار و متین است.»

نمونه‌های متعددی در کتب مقدس صابئین را می‌توان دید که در آن بر پرهیز از ثروت‌اندوزی نامشروع تأکید شده است. به‌عنوان مثال، در گنزا ربا کتاب مقدس صابئین مندایی آمده است: «ای برگزیدگان من دوست نداشته باشید طلا و نقره را و ثروت انبوه را در این عالم» (گنزا ربا یمین: ۱۷).

اهمیت طلا و نقره نزد صابئین مندائی

روحانیون و نویسندگان صابئی ریشه شغل زرگری را در آموزه‌ها و اعتقادات دینی صابئین به‌ویژه اهمیت طلا و نقره در آیین خود می‌دانند. ساهی خمیسی (محقق صابئی) بر این عقیده است که در آموزه‌های دینی صابئین به‌کرات از طلا و نقره بحث شده است تا آنجا که ریشه برخی از جنگ‌ها و دعواها را این دو فلز گران‌بها بیان کرده‌اند و مؤمنان به این دین را از دوست

داشتن بیش از حد طلا و نقره برحذر داشته‌اند که در این خصوص می‌توان به آیات زیر اشاره نمود^۱:

❖ «هر کس که طلا و نقره و ثروت این دنیا را دوست بدارد و برای به دست آوردن آن عده‌ای را از بین ببرد یعنی به کشتن دهد (برای رسیدن به هدف) خداوند آن را در آتش گداخته مجازات خواهد کرد» (گنزا ربا یمین: ۲۰).

❖ «ای برگزیدگان من دوست نداشته باشید طلا و نقره را و ثروت انبوه را در این عالم» (گنزا ربا یمین: ۱۷).

❖ «ای برگزیدگانم به پادشاهان و صاحبان سلطه اطمینان نکنید که قدرت آنها بر اسلحه و نزع متکی است و به خاطر طلا و نقره جنگ و نزع را در این عالم می‌افکنند» (گنزا ربا یمین، ۲۱).

❖ «برگزیده از آن سو می‌سراید و برای فرزندان آدم شرح می‌دهد و به آنها می‌گوید: ای عالمیان ساده‌لوح! وقتی به دریای انتها می‌رسید اعتمادتان بر چه چیزی خواهد بود؟.... هنگام عزیمتتان و خروج از بدن، توشه راهتان چیست؟ به او می‌گویند: این طلا و نقره‌مان توشه راه می‌باشد. این ثروت و مالمان نجات راهمان می‌شود.... به آنها گفت نه طلایتان و نه نقره‌تان توشه راهتان نمی‌شود» (گنزا ربا، یمین به نقل از بیت مندا، ۱۳۸۸: ۶).

❖ «برنگردید از کلام خداوند و نخورید ربای ربا را خصوصاً در طلا و نقره» (گنزا ربا یمین: ۲۵).

آنچه از این آیات استنباط می‌شود این است که به نظر می‌رسد برای مردمان مخاطب این آیات از همان زمان این فلزات اهمیت خاصی داشته است و به کار بر روی این فلزات و یا اندوختن آنها اشتغال داشته‌اند. به بیانی دیگر می‌توان متصور شد صابئین مندائی پیش از تکوین نظام اعتقادی آنها و گرویدن به این دین و آئین به حرفه زرگری مشغول بوده‌اند. تأکیدات مکرری که در آموزه‌ها و متون مقدس صابئین مندائی آمده است و حتی در بعضی از آیات (بوته‌های) کتاب مقدس گنزا ربا به عنوان اصلی‌ترین کتاب صابئین مندائی، ریشه بعضی از جنگ‌ها طلا و نقره ذکر شده، گواهی بر این مدعا است. بنابراین شاید بتوان گفت پیش از شکل‌گیری و تکوین نظام اعتقادی آنها، این قوم به جمع‌آوری طلا و نقره و ربای طلا و نقره

^۱ مهم‌ترین کتاب‌های مقدس مندائیان مانند گنزا ربا و دراشه ادیپها در سال ۲۰۰۱ توسط تعدادی از علما و روحانیون بزرگ مندائی در عراق از زبان مندائی به عربی ترجمه شده است.

اشتغال داشته‌اند. در غیر این صورت، این همه در متون و آموزه‌های دینی آنها از طلا و نقره سخن به میان نمی‌آمد و آنها را از ربای طلا و نقره بر حذر نمی‌داشت.

اشتغال گروه‌های مرجع (روحانیون برجسته صابئی) به میناکاری

در جریان تصمیم‌گیری‌ها و کنش‌ها و حتی شکل‌گیری نگرش‌های انسان‌ها در جوامع، عواملی چند نقش‌آفرینند که از جمله مهم‌ترین آنها افراد یا گروه‌هایی هستند که مبنا و معیار قضاوت و ارزیابی کنشگران اجتماعی قرار می‌گیرند. به این گروه‌ها «گروه مرجع» اطلاق می‌شود که دو کارکرد عمده ایفا می‌کنند: اولاً هنجارها، رویه‌ها، ارزش‌ها، و باورهای را به دیگران القا می‌کنند و به‌اصلاح کارکرد هنجاری دارند، و ثانیاً استانداردها و معیارهایی در اختیار کنشگران قرار می‌دهند که کنش و نگرش خود را با آنها محک بزنند و اصطلاحاً کارکرد مقایسه‌ای و تطبیقی ایفا می‌کنند (صدیق سروسستانی و هاشمی، ۱۳۸۱: ۱۵۰). متولیان نهاد دین یا به عبارتی روحانیون به عنوان عالمان دین در ابعاد مختلف دینداری، از آموزش در اصول و فروع دین — با توجه به اهمیت اعمال و مناسک دینی نزد مردم — تا هدایت در طریق رستگاری و عرفان نقش به‌سزایی می‌توانند ایفا کنند. این نفوذ در مسائل دیگر نیز وجود دارد (عمو عبداللهی و سفیری، ۱۳۹۴: ۱۵۸).

برخی از روحانیون و مقامات عالی دینی صابئین مندایی خود از مشهورترین استادان میناکار بوده و هستند. ساهی خمیسی از پژوهشگران مندایی می‌گوید:

«صابئین مردمانی زحمت‌کش و صبور هستند. در تعالیم یحیی زمین به صورت آباد و با نعمت‌های آماده برای انسان آفریده نشده است، بلکه این انسان است که باید با کار و تلاش و بهره‌گیری از امکان تولید، زمین را آباد نماید و نیازمندی‌هایش را برطرف سازد. در دین ما هرگونه کار و فعالیت تولیدی که به آبادی زمین بینجامد در راستای تحقق اراده الهی و نشانه‌ای از نشانه‌های خداوند است. در دین صابئین کار و تلاش تا آنجا اهمیت دارد که پاداش اخروی الهی را وابسته به کار و تلاش در دنیا می‌دانند. برای مثال در کتاب قُلستا آمده است: «هر کس که تلاش نکند از پاداش محروم می‌گردد». روحانیون ما خود از استادان مشهور میناکاری بوده و هستند. به عنوان مثال، شیخ جبار طاووسی (مرتبه دینی گَنزورا) که بالاترین مقام دینی صابئین مندائی بود، خود یکی از استادان برجسته میناکاری روی ظروف و همچنین طلا و نقره بود. علاوه بر این استاد سالم چحیلی که در

حال حاضر به تدریس علوم دینی و آموزشی می‌پردازد، تا قبل از انقلاب نیز از اساتید برجسته میناکار در اهواز بوده است. از دیگر استادان بنام در زمینه کار میناکاری استاد علوان چحیلی است که هم اکنون پسران ایشان با آموزش‌ها و شاگردی پدرشان به درجه استادی رسیده‌اند».

متعین‌های ساختاری

متعین‌های ساختاری آن دسته از شرایط سطح کلان هستند که به شکلی گسترده در جامعه وجود داشته و به صورت ساختارهایی فرافردی درآمده‌اند. مضمون (تم) متعین‌های ساختاری که اشتغال صابئین مندایی را تحت تأثیر قرار داده است محدودیت و محرومیت‌های اعمال‌شده بر این اقلیت قومی - دینی است. محدودیت‌ها و محرومیت‌های این اقلیت قومی دینی در همه ابعاد زندگی صابئین مندایی اهواز نمایان است؛ از عدم اختصاص فضای مناسب به صابئین برای انجام امور مذهبی چون انجام براخه (نماز) گرفته (که از حداقل یک فضای چند متر مربعی سیمانی مناسب در کنار رود کارون در اهواز محرومند) تا تحصیل در دانشگاه و استخدام در دوایر دولتی. شیخ سالم چحیلی رئیس انجمن صابئین مندائی ایران به این موضوع چنین اشاره کرده است:

«بعد از انقلاب به دلیل به رسمیت شناخته نشدن صابئین مندائی در قانون اساسی، جوانان صَبّی نمی‌توانند به تحصیلات دانشگاهی بپردازند در نتیجه یا مجبورند به کشورهای دیگر مهاجرت کنند، یا در هنگام ثبت نام کنکور دین خود را اسلام یا مسیحی معرفی کنند و یا از ادامه تحصیل منصرف شوند. بعد از انقلاب صابئین مندائی از مشاغل دیگر مانند مشاغل دولتی بازمانده‌اند. تعداد محدودی از صابئین مندائی در ادارات دولتی هستند که اکثر این افراد نیز پیش از انقلاب به استخدام درآمده‌اند و اکنون بازنشسته شده‌اند و یا در سال‌های آخر خدمت خود هستند... از نسل گذشته صابئین در قبل از انقلاب می‌توان به عزیز سبکروح متولد ۱۳۲۲ اشاره کرد که به عنوان کارشناس ارشد بازاریابی در شرکت ملی حفاری ایران مشغول به کار بوده است. اما از نسل جوان صابئین مندائی می‌توان به افرادی مانند دکتر هوشنگ خمیسی (دندانپزشک) یا ساناز خمیسی (داروساز) اشاره کرد که به ترتیب برای ادامه تحصیل به اوکراین و دانمارک مهاجرت کرده‌اند. دکتر هوشنگ خمیسی پس از اتمام تحصیلات در اوکراین به ایران بازگشته ولی

برخی دیگر از مهاجران صابئی در کشور مقصد اقامت می‌گزینند. در حال حاضر کشور استرالیا مقصد بسیاری از مهاجرین صابئی است و برای انجام امور دینی آنان ترمیدا نجاج چحیلی نیز در استرالیا مقیم شده است.»

برخی از صاحب‌نظران از جمله مهرداد عربستانی مؤلف کتاب *تعمیدیان غریب* بر این عقیده‌اند که «موقعیت صابئین مندائی به عنوان اقلیتی دینی و آن هم اقلیتی غیر رسمی، ایشان را به سمت اشتغال به امور فنی و صنعتی سوق داده است» (عربستانی، ۱۳۸۷: ۲۸۷). وی می‌نویسد: «در بین اقلیت‌های دینی در ایران زمینداری، شایع نیست، زیرا در طول تاریخ داشتن زمین‌های زیاد برای اقلیت‌های دینی به منزله تصاحب پاره‌ای از کشورهای اسلامی تلقی می‌شد و بنابراین امکان این تصاحب زمین به مقدار زیاد برای ایشان وجود نداشت. از دیگر سو تشکیلات حکومتی هم رغبتی برای شریک کردن اقلیت‌ها در اقتدار حکومتی نداشتند و به‌ویژه مناصب قدرت‌مند دور از دسترس اقلیت‌ها قرار داشته است. اشتغال اقلیت‌ها در مشاغل مربوط به مواد غذایی هم محدود بوده است. بنابراین اشتغال به امور خدماتی و صنعتی و بازرگانی انتخاب‌های دیگر اقلیت‌ها برای معیشت بوده است. کما این‌که غالب مسیحیان ارمنی ایران نیز به مشاغل فنی و خدماتی اشتغال دارند و نیز بسیاری از کلیمیان نیز در کار کسب و بازرگانی هستند» (همان: ۲۷۶).

محدودیت‌های سیاسی برای صابئین مندائی از یک سو، و از دیگر سو خانه به دوشی و مهاجرت از سرزمینی به سرزمینی، طلا و نقره و مصنوعات ساخته‌شده از این دو فلز گرانبها را به دارایی قابل نقل و انتقال و وسیله‌ای برای انباشت سرمایه و ثروت صابئین تبدیل نموده است. غیر از طلا و نقره هیچ‌یک از اشکال دیگر سرمایه مانند زمین قابلیت نقل و انتقال و پنهان نمودن از چشم حاکمان را ندارد.

هویت‌یابی قومی - دینی

جفرسون و هال (۱۹۹۰) تعریفی روشنگرانه از فرهنگ ارائه داده و آن را سطحی می‌دانند که در آن گروه‌های اجتماعی به توسعه الگوهای متمایز زندگی خویش پرداخته و به تجربه اجتماعی و مادی‌شان شکلی بیانی و مستیک می‌بخشند (جفرسون و هال، ۱۹۹۰). به نقل از محمدپور، ۱۳۹۲: ۳۱۹. زرگرها و میناکاران صابئی اهواز میناکاری و زرگری را شغل آبا و اجدادی خود می‌دانند که بخشی از هویت دینی و خانوادگی آنها را تشکیل می‌دهد و محصولات آنها ابزاری برای معرفی دین صابئین مندائی به دیگران است. طاووسی از استادان بنام و مشهور

میناکار متولد ۱۳۲۵ که به گفته خود از ۱۲ سالگی به این شغل روی آورده است، درباره ریشه‌های این هنر در بین صابئین مندائی می‌گوید:

«میناکاری شغل خانوادگی و ارثی ما است. پدر و دایی و عموی من نیز میناکار بوده‌اند. شهرت ما در این کار است و اگر این کار را انجام ندهیم کسی ما صَبّی‌ها را نمی‌شناسد.»

وی در پاسخ به این سؤال که «آیا دوست داشتید شغل دیگری را انتخاب کنید؟»، پاسخ داد:

«هر انسانی رؤیاهایی در ذهن دارد. من اول انقلاب می‌خواستم این شغل را رها کنم، اما پدرم مرا از این کار منع کرد و این موضوع حتی به مشاجره خانوادگی تبدیل شد. پدرم می‌گفت اگر تو و امثال تو که طرز کار میناکاری را یاد گرفته‌ای این شغل را ادامه ندهی کسی دیگر دنبال این هنر نمی‌رود و ما صَبّی‌ها هستیم که این شغل را سرپا نگه داشته‌ایم.»

زرگران و میناکاران صابئی به این شغل صرفاً به‌عنوان وسیلهٔ امرار معاش نگاه نمی‌کنند بلکه با این حرفه و با استفاده از زبان تصویر یا نقر نقوش بر فلزات و به‌ویژه فلزات گرانبهای طلا و نقره به بیان اعتقادات دینی و سرگذشت تاریخی خود به مردمان سرزمین‌هایی که در آن زندگی می‌کنند، می‌پردازند. به بیانی دیگر از آن به عنوان ابزاری برای «هویت‌یابی قومی و دینی» خود استفاده می‌کنند. دقت و تأمل در نقوشی که استادکاران صابئی در آثار خود استفاده می‌کنند می‌تواند گواهی بر این ادعا باشد.

بحث و نتیجه‌گیری

بررسی تاریخچهٔ این گروه قومی - دینی نشان می‌دهد مهاجرت از سرزمینی به سرزمین دیگر بخشی از واقعیت زندگی تاریخی و زیستی صابئین مندائی بوده است. صابئین مندائی از مصر به اورشلیم و رود اردن مهاجرت نمودند. سپس یک دورهٔ کوتاه در بابل زندگی کردند و مجدداً به اورشلیم بازگشتند و بعدها به کنار رود فرات و جنوب بین‌النهرین، سرزمین سوریه، و سرانجام به خوزستان آمدند. بر اساس تأکیدات مکرری که در آموزه‌ها و متون مقدس صابئین مندائی بر طلا و نقره شده و حتی در بعضی از آیات (بوته‌های) کتاب مقدس گنزا رتبا به‌عنوان اصلی‌ترین کتاب صابئین مندائی، ریشهٔ بعضی از جنگ‌ها طلا و نقره ذکر شده است، شاید بتوان متصور شد که صابئین مندائی پیش از تکوین نظام اعتقادی آنها و گرویدن به این دین و آیین، به حرفهٔ زرگری مشغول بوده‌اند. به بیانی دیگر، به نظر می‌رسد پیش از شکل‌گیری و تکوین

نظام اعتقادی آنها، این قوم به جمع‌آوری طلا و نقره و ربای طلا و نقره اشتغال داشته‌اند. در غیر این صورت این همه در متون و آموزه‌های دینی آنها از طلا و نقره سخن به میان نمی‌آمد و آنها را از ربای طلا و نقره بر حذر نمی‌داشت. فارغ از این که ریشه تاریخی و فرهنگی اشتغال صابئین مندائی به حرفه زرگری و میناکاری بر روی طلا و نقره چه بوده است، می‌توان این سؤال را مطرح کرد که دلیل استمرار این حرفه از گذشته نامعلوم تا به امروز چیست؟ بی‌تردید بشر در طول تاریخ خود چه برای رفع نیازهایش و چه برای امرار معاش خود مشاغل مختلفی را داشته است که گذر زمان آنها را نابود کرده است و امروز نمی‌توان هیچ نام و نشانی از آن صنعت یا حرفه سراغ گرفت و باید آن را در موزه‌ها جست. لذا از این منظر که بنگریم پرسش مذکور صورت جدی‌تری به خود می‌گیرد که راز و معمای استمرار حرفه زرگری به عنوان حرفه اصلی صابئین مندائی در طول تاریخ چیست؟ پاسخ اولیه‌ای که می‌توان به این سؤال داد این است که این شغل نیز مانند هر شغل دیگری وسیله امرار معاش بوده است. اما یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد صابئین مندائی با این حرفه و با استفاده از زبان تصویر یا نقر نقوش بر فلزات و به‌ویژه فلزات گران‌بهای طلا و نقره به بیان اعتقادات دینی و سرگذشت تاریخی خود به مردمان سرزمین‌هایی که در آن زندگی می‌کنند، می‌پردازند. به عبارت دیگر، از آن به عنوان ابزاری برای «هویت‌یابی قومی و دینی» خود استفاده می‌کنند. اشتغال روحانیون برجسته صابئی به عنوان حاملان اعتقادات دینی (اشتغال به زرگری و میناکاری روی طلا و نقره به عنوان گروه مرجع که تبلور اعتقادات دینی هستند) شغل زرگری و میناکاری روی طلا و نقره را به شغلی مقدس تبدیل نموده و علامت و تشویقی برای انتخاب این شغل برای پیروان آنها است. علاوه بر اینها اخلاق اقتصادی صابئین از خلال باورها و آموزه‌هایی چون صداقت و امانتداری، پرهیز از ثروت‌اندوزی نامشروع، و دیگر ارزش‌ها، افزون بر اینکه موجب هدفمند کردن زندگی مادی و معنوی این اقلیت قومی - دینی شده، به عنوان جزئی از سرمایه اجتماعی عمل کرده که منجر به اعتماد مشتریان مسلمان به زرگران و میناکاران طلا و نقره صبی شده و فرصتی برای استمرار این حرفه ایجاد کرده است. اما آنچه هنوز به‌عنوان مسئله می‌تواند مطرح باشد آینده این حرفه با توجه به مهاجرت روزافزون جوانان صابئی در اثر محدودیت‌ها و محرومیت‌های اعمال شده (متعین‌های ساختاری) به کشورهای دیگر است.

منابع:

انجمن صابئین مندائی (۱۳۹۱) ماهنامه بیت مندا (خبرنامه داخلی انجمن)، سال دوازدهم، شماره ۱۳۳، مردادماه، ص ۶.

- ایمان، محمد تقی، کلاته ساداتی، احمد (۱۳۹۴)، روش‌شناسی تحقیقات کیفی، قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ سوم.
- بارو، رابرت (۱۳۸۶) «دین و عملکرد اقتصادی»، ترجمه علی سرزعی، روزنامه دنیای اقتصاد، شماره ۱۳۳۸.
- حزبایی‌زاده، محمد (۱۳۹۰) «صابئین ایران و عراق از منظر یک مستشرق» (نگاهی به کتاب مندائیان عراق و ایران نوشته لیدی دراور)، ماهنامه تخصصی کتاب ماه دین، سال چهاردهم، شماره ۱۶۳: ۳۶-۳۱.
- خلیلی عراقی، سیدمنصور؛ عبدلی، قهرمان (۱۳۸۴) «مشکل اطلاعات نامتقارن در کالاهای اعتباری و نقش آموزه‌های دینی در آن»، پژوهش‌های رشد و توسعه پایدار (پژوهش‌های اقتصادی)، دوره ۵، شماره ۳: ۱۱۳-۱۳۱.
- سوئدبرگ، ریچارد (۱۳۹۵) *جامعه‌شناسی اقتصادی*، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: انتشارات تیسرا.
- صدیق سروستانی، رحمت‌الله؛ هاشمی، سید ضیاء (۱۳۸۱) «گروه‌های مرجع در جامعه‌شناسی و روانشناسی اجتماعی با تأکید بر نظریه‌های مرتن و فستینگر»، نامه علوم اجتماعی، شماره ۲۰: ۱۶۷-۱۴۹.
- عموعلی‌اللهی فاطمه؛ سفیری، خدیجه (۱۳۹۵) «بررسی هم‌کناری تفکر انتقادی و ابعاد دین‌داری در میان دانشجویان کارشناسی ارشد»، دوفصلنامه تربیت اسلامی، شماره ۱۱: ۴۵-۶۶.
- عربستانی، مهرداد (۱۳۸۳) *تعمیدیان غریب: مطالعه‌ای مردم‌شناختی در دین‌ورزی صابئین مندائی ایران*، تهران: نشر افکار.
- فلیک، اووه (۱۳۸۸) *درآمدی بر تحقیق کیفی*، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی، چاپ دوم.
- کرسول، جان (۱۳۹۶) *پویش کیفی و طرح پژوهش: انتخاب از میان پنج رویکرد*، ترجمه حسن دانایی فرد و حسین کاظمی، تهران: انتشارات صفار، چاپ سوم.
- گیدنز، آنتونی، با همکاری کارن بردسال (۱۳۸۸) *جامعه‌شناسی*، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: نشر نی، چاپ اول از ویراست چهارم.
- محمدپوره، احمد (۱۳۹۲) *روش تحقیق کیفی ضد روش*، تهران: نشر جامعه‌شناسان، چاپ دوم.
- ممتحن، حسینعلی (۱۳۳۷) *تحقیق در احوال و مذاهب و رسوم صابیان عراق و خوزستان*، چاپ آفتاب.
- میثاقی، مریم؛ مرادمند، فرناز (۱۳۸۱) «میناکاری صابئین»، فصل‌نامه تخصصی کتاب ماه و هنر، شماره ۵۴-۵۳: ۱۲۶-۱۲۲.
- وبر، ماکس (۱۳۸۸) *اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری*، ترجمه عبدالکریم رشیدیان و پریسا منوچهری کاشانی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چهارم.
- گِنَزَا رَبَا اَلْکِنَزِ الْعَظِيمِ الْکِتَابِ الْمُقَدَّسِ لَصَابِئِهِ الْمِنْدَائِيَّيْنِ (۲۰۰۸) بغداد، الطبعة الرابعة، مطبعة جعفر الصامی.
- Jefferson, Tony; Hall, Stuart (1990) *Resistance through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*, London, Routledge.